

РОЗДІЛ 1

КРИМІНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗАХОДИ ЇЇ ПРОФІЛАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1 Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх в Україні

З історії розвитку будь-якої держави відомо, що наслідки військових агресій завжди призводили до нестабільності політичної та економічної ситуації в країні, неминуче спричиняли загострення соціальних проблем, погіршення якості життя людей, зростання рівня злочинності, в тому числі серед неповнолітніх.

Турбота держави про «здорову» націю, ядром якої є підростаюче покоління очевидна, адже саме йому відведена вирішальна роль у побудові в майбутньому незалежної, демократичної країни з євроінтеграційним вектором подальшого розвитку, представленням її на державному та міжнародному рівнях. Тому, вирішення проблем злочинності неповнолітніх в Україні на сучасному етапі її розвитку, є пріоритетним завданням держави.

Розглядаючи питання злочинності неповнолітніх необхідно враховувати, що вона є складовою загальної злочинності, яка розвивається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Дитяча та підліткова злочинність суттєво відрізняється від дорослої злочинності за своїми кримінально-правовими, кримінально-процесуальними та кримінологічними характеристиками, що впливають з юридичних, соціальних, психологічних та кримінологічних якостей особи неповнолітнього.

Злочинність неповнолітніх характеризується певними особливостями, що виділяє її в окремий вид, протидія якій, потребує вироблення з боку держави комплексного підходу її вирішення. Особливу увагу привертає те, що дана категорія осіб належить до найбільш кримінально вразливих соціальних груп, яка водночас формує загальний рівень злочинності і суттєво впливає на криміногенну ситуацію в країні загалом. Державними органами не тільки

виявляються причини та умови дитячої та підліткової злочинності, але й постійно розробляються та вживаються заходи, спрямовані на її запобігання.

Значна увага кримінологічним проблемам злочинності неповнолітніх приділялась відомими українськими вченими, зокрема у працях В.В. Голіни, Б.М. Головкина, С.Ф. Денисова, А.К. Закалюка, О.Г. Кальмана, Н.З. Рогатинської, Н.С. Юзікової В. І. Шакун, Л. Герасименко, А. П. Джужи та ін. У працях науковців досліджувалися умови та причини злочинності осіб цієї вікової групи, розроблялися різні шляхи її попередження. Незважаючи на наявність великої кількості наукових праць із зазначеної тематики, залишаються малодослідженими кримінологічні аспекти цієї злочинності саме на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Для правильного розуміння поняття «злочинність неповнолітніх», слід розкрити зміст терміну «неповноліття», як соціально-правової категорії, що формується на основі поняття «дитина» («дитинство»). У ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, вказується, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [1]. Подібне визначення є у Законі України від 26 квітня 2001 року № 2402-III Про охорону дитинства, в якому зазначається, що «дитина - особа віком до 18 років (повноліття), якщо, згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше» [2].

Отже, дитинством можна вважати життєвий проміжок людини, який знаходиться в межах між народженням і підлітковим віком. В даному випадку настання підліткового віку слід вважати з часу настання статевого дозрівання, який припадає на цей період (пубертатний період).

Разом з тим, у юридичних науках поняття «неповноліття» потребує чіткого окреслення вікових меж людини, для правильного визначення її правового статусу. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Водночас, у ч. 2 ст. 6 цього кодексу вказано, що малолітньою вважається дитина до

досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою - дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [3].

У кримінології злочинність неповнолітніх означає сукупність кримінальних правопорушень, вчинених особами у віці від 14 до 18 років та офіційно зареєстрованих органами статистичного обліку за певний період часу на певній території.

Унікальні риси та характеристики неповнолітніх злочинців визначають їхнє особливе ставлення до вчинення кримінальних правопорушень, які є характерними для осіб, саме цієї вікової групи.

З урахуванням вікових особливостей, неповнолітніх злочинців прийнято поділяти на три основні групи:

- особи, які вчинили злочин по досягненню 14-річного віку (нижня межа кримінальної відповідальності);
- особи, які вчинили злочин у віці від 14 до 16 років, які, згідно з Кримінальним Кодексом України, підлягають кримінальній відповідальності лише за тяжкі злочини та характеризуються підвищеною небезпекою;
- особи, які вчинили злочин у віці від 16 до 18 років, для яких передбачена загальна кримінальна відповідальність, яка охоплює більшість правопорушень, зазначених у Кримінальному Кодексі України [4].

Кримінально-правові аспекти правопорушень, які вчиняються неповнолітніми, визначені Розділом XV Загальної частини КК України «Особливості кримінальної відповідальності та покарань неповнолітніх», який встановлює принципи кримінальної відповідальності та покарань для неповнолітніх, обмежує застосування певних видів покарань і визначає нормативні засади введення виховних заходів [4].

Злочинність неповнолітніх характеризується віковими та мотиваційними особливостями. Характеризуючи осіб у віці від 14 до 18 років, слід зазначити, що в цьому віці вони перебувають на стадії формування особистості, вироблення життєвої позиції, переходу від життя під опікою сім'ї і школи до самостійного життя, усвідомлення загальноприйнятих у суспільстві соціальних

цінностей і виконання своїх особистих функцій в ньому. З мотиваційної точки зору, злочини, що вчиняються неповнолітніми, часто ґрунтуються на прагненні до самоствердження, наслідуванні авторитетів. Часто злочини вчиняються ними на ґрунті бешкетництва, помилково зрозумілої романтики та інших подібних мотивів.

При дослідженні особи неповнолітнього злочинця, особлива увага приділяється дослідженню їхніх особистісних деформацій та встановленню соціальних детермінант злочинної поведінки.

Формування антисоціальної поведінки у неповнолітніх відбувається поступово, цей процес характеризується накопиченням особистісних деформацій у сфері потреб, інтересів та ціннісних орієнтацій. «В умовах несприятливого формування особи виникає невідповідність між її рисами, якостями і вимогами оточуючої дійсності. Особа виявляється не адаптованою до навколишнього соціального середовища, у якому повинна жити, навчатись, працювати» [5, с. 44-45].

В цьому аспекті, важливим є дослідження закономірностей виникнення особистісних деформацій у неповнолітнього, встановлення об'єктивного впливу соціального середовища, яке його формує. Отже, особистісні деформації неповнолітнього формуються упродовж певного періоду часу, які відбуваються під впливом різних факторів, зокрема:

- сімейної сфери, у якій вплив батьків на виховання дитини, має вирішальне значення;
- соціальної сфери (безпритульність і бездоглядність, неблагополучна обстановка в загальноосвітніх закладах);
- кримінальної сфери (негативний вплив на неповнолітніх осіб із боку структур організованої злочинності).

Одним з основних чинників, який впливає на формування особистості неповнолітнього є сімейна сфера. Саме сім'я є тим первинним соціальним мікросередовищем, у якому формуються його основні риси та якості. Сімейні стосунки суттєво впливають на формування особливостей характеру

неповнолітнього та його подальшу поведінку у соціальному середовищі. Через стосунки в сім'ї, дитина вперше пізнає характер соціальних зв'язків, а також систему моральних та правових цінностей суспільства. Засвоєння основних життєвих та моральних цінностей, правових та інших орієнтацій неповнолітніх, вказує на їхню стійку орієнтацію на сім'ю як на найбільшу соціальну цінність.

Якщо ж у родині панує зневага батьків один до одного, відбуваються сімейні конфлікти, погрози, фізичні та моральні приниження, панує культ насилля, зловживання алкоголем та наркотиками, це неминуче призводить до виникнення особистісних деформацій неповнолітнього, що негативно відбивається на його подальшій поведінці у соціальному середовищі, знищується процес його морально-етичного і соціально-психологічного розвитку. У родинях, в яких відсутня можливість забезпечувати мінімально необхідні потреби дітей, часто виникають настрої безнадійності, соціальної заздрості, ці обставини однозначно впливають на формування мотивації до злочинної поведінки неповнолітніх.

Досліджуючи детермінанти злочинної поведінки неповнолітніх, Н. Градецька до причин сімейного неблагополуччя відносить: незадовільні матеріально-побутові умови, стан здоров'я батьків, алкоголізм, наркоманію, низький освітньо-культурний рівень, низьку виробничу і суспільна активність, аморальну та протиправну поведінку батьків, порушення структури сім'ї тощо [6, с. 10–11]. У свою чергу О.С. Стеблинська, особистісні деформації та детермінанти злочинної поведінки, пов'язує з неблагополучною моральною атмосферою в сім'ї та відсутністю контролю за їхньою поведінкою [7, с. 112].

Проблеми в сім'ї негативно впливають на формування емоційного стану неповнолітнього, його морально-психологічну стійкість при реагуванні на різноманітні життєві ситуації, обумовлює його особливу вразливість і неадекватну реакцію при виникненні нестандартних ситуацій.

Як правило, таким підліткам притаманна самотність та відчуття непотрібності, що змушує їх шукати іншого оточення, здебільшого на «вулиці» - серед подібних осіб. Тому, не менш важливим у житті підлітків

вважається життєвий етап, на якому здійснюється перехід від впливу сім'ї і школи до самостійного життя, коли з'являються перші усвідомлення про життєві та соціальні цінності, визначається їхнє місце та роль у суспільстві.

З одного боку, середовище в якому опиняються неповнолітні, може мати позитивний вплив на них і сприяти у майбутньому виконанню певних соціальних функцій. Наприклад, відвідування спортивних секцій, гуртків за інтересами, неодмінно матиме позитивні результати у їх вихованні та формуванні їхніх життєвих цінностей. Тому для державних структур, що займаються вихованням та соціальними проблемами дітей та молоді, важливим є вирішення питань щодо популяризації здорового способу життя, створення необхідних умов з організації дозвілля серед неповнолітніх.

З іншого боку, якщо підліток опиняється у соціальному середовищі, в якому однолітки вживають алкогольні напої, наркотичні засоби, де панує культ насилля, зневага до оточуючих, нехтування нормами моралі та закону, таке середовище - навпаки сприятиме формуванню у неповнолітнього стійкої антисоціальної поведінки, що призводить до систематичних порушень громадського порядку, а інколи - до вчинення суспільно небезпечних діянь.

Великою небезпекою є потрапляння неповнолітніх у маргінальне середовище в якому існує схильність до девіантної поведінки. Відсутність життєвого досвіду, не сформованість психіки підлітка, не завжди дає йому можливість відрізнити піклування від насильства, наприклад, сексуального чи психологічного.

Слід зазначити, що значною проблемою в Україні стала наркоманія, яка поряд з алкоголізмом та тютюнопалінням суттєво вражає не тільки дорослих, але й дітей та підлітків. Особливу стурбованість викликає суттєве «омолодження» цього негативного соціального явища. Все частіше діти та підлітки не тільки вживають наркотики, але й опиняються втягнутими до їхнього виготовлення та розповсюдження.

В цьому аспекті слід погодитися із думкою В.В. Голіни, який пов'язує основні причини поширення наркоманії серед неповнолітніх, з легким

доступом до наркотиків, бездоглядністю батьків, недоліками в роботі адміністрації загальноосвітніх установ, поліції та з іншими соціальними факторами [8, с. 14–15].

Причини розповсюдження наркоманії серед дітей та підлітків, передусім, пов'язані з проблемами їхнього виховання в сім'ї та школі, негативним впливом оточуючого середовища, неготовністю неповнолітніх боротися з життєвими труднощами, самотійно долати емоційні стреси, небажанням працювати та займатися корисними справами.

Важливе місце у формуванні особистості неповнолітнього займає глобальна мережа Інтернет, яка набула широкого розповсюдження серед молоді. Інтернет відкриває широкі можливості для неповнолітніх, які, завдяки своїм здібностям, у порівнянні з дорослими, швидко освоюють мережу та почуваються в ній достатньо «комфортно». Соціальна значущість послуг Інтернету полягає у задоволенні їхніх потреб в інформаційному зв'язку з навколишнім світом, отриманні нової інформації при спілкуванні та обміні думками, що, безумовно, сприяє розвитку їхніх знань та підвищенню рівня загального кругозору.

Слід зазначити, що за допомогою мережі Інтернет пропагується певна система цінностей, світоглядні стереотипи та моделі поведінки, які, так чи інакше, впливають на свідомість неповнолітнього. В цьому контексті К. С. Варивода зазначає, що «сучасний розвиток інформаційних технологій, змусив більшість підлітків віддавати перевагу не вулицям, а комп'ютерним іграм та Інтернету, де будь-який медійний продукт може впливати на їхній вибір та сприйняття цінностей. Водночас, підліткова психіка часто не готова до інформаційного вибуху і без адекватного захисту вона стає досить вразливою» [9, с. 356].

Підліток, взаємодіючи з комп'ютером або мобільним телефоном, відчуває себе активним та включеним у великий світ. Хоча глобальна мережа захоплює своїми можливостями, підлітки не завжди беруть до уваги мережеві ризики, з якими вони можуть стикатися в цьому віртуальному просторі [10, с. 164].

Таким чином, поряд з позитивним впливом Інтернету на свідомість неповнолітніх, які користуються його послугами, соціальні мережі можуть негативно позначатися на розвитку їх особистості, способі життя та моделях поведінки. Через певні соціальні мережі та сайти Інтернету, є значний ризик одержання неповнолітніми такої інформації, яка пропагує низку негативних соціальних явищ та світоглядних стереотипів, таких як: насильство, наркоманія, проституція, булінг (агресивна поведінка однієї дитини або групи дітей по відношенню до іншої дитини, що супроводжується постійним фізичним і психологічним впливом), паразитуючий спосіб життя, самогубство (гра «Синій кіт») тощо.

Отже, під час користування підлітками послугами соціальних мереж, вони, в силу своїх вікових психофізіологічних особливостей, не в повній мірі спроможні об'єктивно оцінити якість одержаної інформації, зрозуміти різницю між добром і злом, що в кінцевому результаті, може призвести до негативних наслідків.

Одним з факторів, який впливає на формування особистості неповнолітнього є наслідування поведінки однолітків або дорослих. Підліток, опинившись в певному середовищі, неодмінно намагатиметься наслідувати поведінку більш авторитетних товаришів. Якщо поведінка оточуючих його однолітків має негативну, кримінальну спрямованість, підліток буде намагатися самоствердитися, показати свою самостійність та дорослість, наслідувати поведінку кримінально налаштованого товариства.

Аналізуючи причини девіантної поведінки неповнолітніх, необхідно враховувати також сукупність інших факторів, що сприяють її проявам. Передусім, такими факторами є кризові явища у соціальній та економічній сферах [11, с. 494]. До таких соціально-економічних чинників слід віднести: нестабільність економіки; зниження рівня життя людей; майнове розшарування суспільства; обмеження можливостей соціально схвалених форм заробітку; безробіття; доступність алкоголю та тютюну для неповнолітніх; широка

реклама алкогольних напоїв, психоактивних речовин; зниження рівня соціальної безпеки.

Важливим фактором, який впливає на формування особистості неповнолітнього в сучасних умовах, є військова агресія росії проти нашої держави. Широкомасштабне вторгнення спричинило небачену, з часів другої світової війни, гуманітарну катастрофу, загибель та поранення великої кількості не лише військовослужбовців, але й цивільного населення. Діти та підлітки, які опинились на окупованих територіях та в місцях наближених до лінії ведення активних бойових дій, втратили не тільки своїх рідних та близьких, а й власні оселі, майно, можливість навчатися, більшість з них стали біженцями і вимушено покинули місця свого постійного проживання. Саме діти та підлітки стали найбільш незахищеними та вразливими верствами населення, які постраждали від наслідків цієї агресії. Під час війни було порушено більшість прав дитини: право на життя, право бути з сім'єю і громадою, право на здоров'я, право на розвиток особистості, а також право на турботу і захист.

Оскільки дитячий організм знаходиться у стадії розвитку, війна становить серйозну загрозу як для фізичного, так і для психічного здоров'я дітей. Комплекс проблем, які виникли в результаті війни, не могли негативно не відобразитись, передусім, на емоційному стані дітей, морально-психологічній стійкості, що обумовило їхню особливу вразливість, а відтак - неадекватну реакцію на різноманітні життєві ситуації.

Підсумовуючи аналіз причин формування девіантної поведінки підлітків, погоджуємось з баченням Н.В. Сметаніної та інших науковців у сфері дослідження злочинності неповнолітніх, які до її головних причин відносять три основні фактори:

біологічні - обумовлені порушенням роботи ферментативної та гормональної систем організму дітей; наслідки спадковості (розумово відсталі діти, дефекти мови, фізичні, нервові зрушення); психофізіологічні (конфліктні ситуації, хімічні та радіаційні забруднення середовища); фізіологічні (дефекти

мови, слуху, зору, непривабливий зовнішній вигляд, який викликає негативізм в оточуючих).

соціальні - обставини, події, умови, міри, процеси, що впливають на життя дітей і підлітків; відсутність чи недостатність позитивного емоційного контакту з батьками, нестабільність.

психологічні - особливості міжособистісних відносин та риси характеру особи; прагнення бути незалежним від дорослих; бажання бути визнаним у групі однолітків; потяг до самоствердження; несформована система моральних цінностей; бажання виглядати дорослим; потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації; підвищена тривожність, низька самооцінка; інфантилізм; акцентуації характеру, психопатії; наявність у дитини психопатології чи акцентуації, які виражаються у нервово-психічних захворюваннях — психопатії, неврастенії, стан у межах норми; психопатологічні синдроми (депресія, мстивість тощо); негативні риси характеру (зздрість, лінощі, жадібність) [12, с. 174].

При проведенні кримінологічного аналізу злочинності неповнолітніх та розробленні профілактичних заходів, важливим є виділення типології неповнолітніх злочинців.

З цього приводу, О.В. Александренко та Н.О. Веселовська пропонують виділити наступні типи неповнолітніх злочинців:

1. Випадковий: підліток, який в цілому характеризується позитивно, але може вчинити протиправну дію у винятковій ситуації, через випадковий збіг обставин та особисту легковажність.

2. Нестійкий: підліток, маючи нестійку загальну спрямованість, може вчинити злочин під впливом певної несприятливої ситуації.

3. Негативний: особа цього типу має переважну негативну спрямованість, що не досягла сталої переваги в злочинній поведінці.

4. Злісний: підліток із стійкою антисоціальною спрямованістю, що повністю зумовлює його поведінку [13, с. 28].

Характеризуючи особливості емоційно-вольової поведінки неповнолітніх злочинців останніх двох груп, типовим для них є: послаблення почуття сорому, наявна нестриманість, брутальність, легковажність, відсутність самокритичності. З точки зору моралі, для їхньої поведінки характерні: байдужість до переживань і страждань інших людей, прагнення самоствердитись за рахунок більш слабких; совість тлумачиться ними, з огляду на особисті бажання чи групову солідарність. Щодо правової свідомості, то в поведінці злісного неповнолітнього злочинця домінуючою є: зневага до закону, вороже ставлення до працівників правоохоронних органів, переконаність у можливості уникнути покарання за вчинене правопорушення тощо.

Як зазначає Бундз Р.О., «злочинна поведінка неповнолітнього повинна розглядатись не тільки як результат його моральної деформації, слабого інтелектуального розвитку, недоліків культурного виховання, але й як певна форма соціального протесту проти реальної дійсності». Науковець також пов'язує злочинну поведінку неповнолітніх з неможливістю реалізувати свої потреби та інтереси у відповідному соціальному середовищі [5, с. 50-51].

Залежно від мотивації та причин прийняття злочинних рішень, кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми Б.М. Головкін розділяє на декілька категорій:

- «злочини-виживання» - вчиняються у зв'язку із гострою потребою у задоволенні базових потреб або у зв'язку із екстремальними умовами життя, такими як вимушене переселення або проживання в зоні бойових дій;

- «злочини-залежності» - вчиняються на фоні алкогольної, наркотичної або геймінгової залежності, з метою отримання необхідних засобів існування;

- «злочини-наслідування» - вчиняються з мотивів солідарності, підпорядкування, взаємовиручки, демонстрації відданості злочинній групі або приховування іншого злочину;

- «злочини-примусу» - вчиняються через примус, погрози, різні форми насильства;

- «злочини-розваги» - вчиняються для пошуку пригод, відчуття ризику або заради цікавості;

- «злочини-протесту» - вчиняються з мотивів невдоволення своїм становищем, ображеності, незгоди, озлобленості або самоствердження;

- «злочини-парадокси» - вчиняються, переважно, для задоволення підсвідомих прагнень, хворобливих уявлень, позбавлення від внутрішнього страху або через порушення психіки та поведінки [14, с. 204].

Виходячи з цього, під особою *неповнолітнього злочинця* слід розуміти неповнолітню особу, що вчинила кримінальне правопорушення, якій притаманна сукупність біологічних, криміногенних морально-психологічних та соціально-демографічних якостей і характеристик, за якими вона відрізняється від своїх однолітків, які, в тій чи іншій ситуації, діють законно, а також дорослих злочинців та інших громадян.

Порівнюючи кількісні та якісні показники злочинності неповнолітніх із дорослою злочинністю, слід зазначити, що вона охоплює короткий період (14-18 років), тоді як доросла злочинність триває десятиліттями, починаючи з 18 років.

Незважаючи на офіційні статистичні дані за 2018-2023 років, які свідчать про поступове зменшення кількості кримінальних правопорушень, які вчинялися неповнолітніми, ці показники не відображають повною мірою сутність проблеми, оскільки вплив злочинності неповнолітніх на загальну структуру злочинності залишається суттєвим.

Так, згідно статистичних даних «Єдиних звітів Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення» за період 2018–2023 років, у 2018 році виявлено 3980 неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення; у 2019 році – 3495; у 2020 році – 3013; у 2021 році – 2649; у 2022 році – 1396; у I кварталі 2023 року – 212. Попри зменшення кількості виявлених неповнолітніх осіб, які вчинили злочини, стосовно них збільшилася кількість кримінальних проваджень [15].

Аналізуючи особливості злочинності неповнолітніх за видами злочинів, слід відзначити, що в цілому вона має загально-кримінальний характер насильницької та корисливо-насильницької спрямованості. До основних видів злочинів, що вчиняють неповнолітні, переважно відносять: крадіжки, грабежі, розбої, незаконні заволодіння транспортними засобами, хуліганство та інші. Є чисельні випадки, коли неповнолітні вчиняють тяжкі та особливо тяжкі злочини, як: вбивства, навмисні тілесні ушкодження, зґвалтування, порушення законів про незаконний обіг наркотиків та інші [16, с. 203].

І.Б. Медицький, наводячи структуру злочинності неповнолітніх, наголошує на її особливостях, які полягають у тому, що:

- 1) коло скоюваних злочинів неповнолітніми є більш вузьким;
- 2) порівняно меншою є питома вага тяжких злочинів;
- 3) незначну частку становлять злочини, вчинені з необережності;
- 4) злочинність неповнолітніх практично не стосується корупційних, службових та злочинів у сфері економіки тощо;
- 5) злочини неповнолітніх мають зазвичай груповий характер;
- 6) серед неповнолітніх доволі високий відсоток осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- 7) мотивація злочинності неповнолітніх є відмінною, у порівнянні із злочинністю дорослих. Зазвичай, вчинення злочинів неповнолітніми продиктоване корисливими мотивами, які є домінуючими у більшості складах злочинів [17, с. 121].

В.І. Курило, О.Є. Михайлов, О.С. Яра, досліджуючи структуру злочинності неповнолітніх, відстежують в ній певні негативні тенденції, серед яких вони виділяють наступні:

- 1) орієнтація на корисливі та корисливо-насильницькі злочини (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);
- 2) збільшення кількості злочинів, що потребують кримінальної кваліфікації (квартирні крадіжки, викрадання автотранспорту, рекет тощо);
- 3) «омолодження» злочинності;

4) зростання питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участі у тяжких злочинах (розбійницьких нападах, зґвалтуваннях і навіть у вбивствах);

5) вчинення тяжких злочинів із незначних причин, а іноді взагалі безпричинно, їх виняткова жорстокість і зухвалість;

6) поява «нетрадиційних» для неповнолітніх злочинів (ритуальних убивств, самозахоплення, вандалізму тощо);

7) збільшення так званих «фонових» проявів (вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною працею, поширення венеричних хвороб та СНІДу);

8) зростання кількості осіб, що мають психічні відхилення, перебувають у граничному з неосудністю стані;

9) часті випадки об'єднання неповнолітніх злочинців із дорослими, які виступають у ролі організаторів у вчиненні злочинів;

10) посилення групового характеру злочинності неповнолітніх, яка набуває дедалі більшої організованості [18].

Для злочинності неповнолітніх також властива підвищена латентність, оскільки більшість їх протиправних діянь сприймаються дорослими як пустощі, викликані недостатньою соціальною зрілістю. Про такі вчинки, як правило, не повідомляють правоохоронні органи, тому реальним є облік лише тяжких насильницьких і насильницько-корисливих злочинів, таких як: вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, злісне хуліганство, грабежі та розбійні напади [5, с. 52]. Висока латентність злочинності неповнолітніх підтверджується тим, що майже половину вчинених ними злочинів, щорічно відносять до тяжких або особливо тяжких [14, с. 203].

Злочинність серед неповнолітніх має також стійку тенденцію до її зростання у формі рецидивної злочинності. Кількісний аналіз рецидивної злочинності, вказує на те, що кримінальні навички, які неповнолітні здобувають в підлітковому віці, часто залишаються з ними на все життя, а дорослі рецидивісти свою першу судимість отримують саме в підлітковому віці. Так, більше половини професійних злочинців скоїли свій перший

кримінальний проступок у віці від 14 до 16 років; майже 40% - у віці 17-18 років.

Таким чином, вирішення проблем злочинності неповнолітніх вимагає від держави рішучих та цілеспрямованих заходів для її запобігання, підвищення рівня правової культури серед молоді. Комплексне, системне вдосконалення державної політики у сферах виховання та навчання молодого покоління стає необхідністю, оскільки саме молодь визначає майбутнє держави.

1.2 Профілактика злочинності неповнолітніх в умовах війни

Ідеї загальної превенції та переваг попередження злочинів над покараннями за їх вчинення, були закладені в українській науковій та художній літературі XVIII–XIX ст. і ґрунтувалися на творах відомих вчених, письменників та громадських діячів того часу: П.І. Пестеля, С.Ю. Десницького, Л.Є. Владимірова, О.Ф. Кістяківського, Л.С. Белогриць-Котляревського О. Радищева, О. Герцена, М. Чернишевського та ін.

Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені-кримінологи, як Г.А. Аванесов, М.М. Бабаєв, А.Е. Жалинський, А.П. Закалюк, В.С. Зеленецький, В.К. Звирбуль, К.Е. Ігошев, В.М. Кудрявцев, А.Г. Лекар, А.Ф. Лопушанський, Г.М. Міньковський, А.Б. Сахаров, А.П. Тузов, А.С. Шляпочников та ін.

У широкому розумінні, профілактична діяльність правопорушень розглядається, як один із засобів соціального регулювання суспільних відносин з метою ліквідації детермінант злочинності, як взаємодія заходів організаційного, правового, соціального, виховного та педагогічного характеру, як поєднання різних рівнів попередження злочинності.

Згідно ст. 3 Закону України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [19], «під профілактикою правопорушень серед дітей слід розуміти діяльність органів і служб у справах дітей, спеціальних установ для дітей, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню дітьми правопорушень, а

також позитивний вплив на поведінку окремих дітей на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання».

Л.О. Скитенко, під профілактикою правопорушень та протидією злочинності серед неповнолітніх розуміє складний комплекс різноманітних заходів запобіжного впливу, метою яких є не лише досягнення та збереження позитивних тенденцій до зменшення кількості кримінальних правопорушень, а й соціальне та моральне одужання молодого покоління, яке є нашим майбутнім [20, с. 207].

Водночас, профілактика правопорушень серед неповнолітніх під час війни, має свої особливості, її можна розглядати як соціально-правовий та педагогіко-виховний процес, який здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, з метою виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень. Цей процес забезпечується проведенням сукупності заходів, спрямованих на вирішення мети та завдань, пов'язаних з профілактикою правопорушень серед осіб цієї вікової категорії.

Діяльність спеціальних суб'єктів, уповноважених на проведення профілактичної діяльності, повинна ґрунтуватися на сукупності нормативно-правових актів, які регламентують права і свободи дітей та забезпечують заходи з профілактики злочинності неповнолітніх в умовах війни.

До таких нормативних документів відносять міжнародні нормативно-правові акти, які в різні часи були ратифіковані Україною, закони України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, відомчі накази, інструкції, листи та кодекси.

Аналіз результатів кримінологічних досліджень, вказують на існування різних класифікацій попереджувальних заходів з урахуванням тих цілей, які перед ними ставляться. Заходи запобіжного впливу повинні поєднувати в собі різні за сферами рівні профілактики правопорушень, зокрема їх поділяють за: рівнем, змістом, суб'єктами, об'єктами та інше.

За сферами рівнів профілактики злочинності розрізняють: загально-соціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні заходи; за змістом - заходи соціально-економічного, політичного, ідеологічного, технічного, правового та іншого характеру; за суб'єктами - заходи, що здійснюються органами влади та правоохоронними органами, організаціями, громадськими об'єднаннями, установами, окремими громадянами; за об'єктами - відповідно до видів злочинів, на протидію яким вони спрямовані.

На думку В.В. Голіни «інтегративна система організованої протидії злочинності, котра об'єднує різні запобіжні заходи, здійснюється на трьох рівнях: загально-соціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному» [21, с. 84]. Слід зазначити, що загально-соціальні заходи, які складають основу всіх профілактичних заходів запобігання злочинності неповнолітніх, в повній мірі застосовуються на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загально-соціальні заходи профілактики. Одними з найбільш важливих, вважаються загально-соціальні заходи профілактики правопорушень серед дітей та підлітків. Їх метою є виявлення, усунення і нейтралізація соціальних причин і умов, які породжують дитячу та підліткову злочинність і включають у себе систему правових, соціально-економічних і виховних заходів для усунення чи мінімізації причин девіантної поведінки дітей та неповнолітніх.

Цілком слушно, до заходів загально-соціального запобігання злочинності неповнолітніх відносять «дії спрямовані на підвищення соціального захисту сімей з дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам, реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Вони націлені на зменшення протиріч і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі і суспільстві» [21, с. 85].

Розглянемо зміст загально-соціальних заходів профілактики правопорушень через призму нормативно-правових актів, які забезпечують

дотримання і реалізацію соціальних гарантій та прав дітей та спрямовані на профілактику злочинності неповнолітніх під час війни.

Так, Женевська конвенція 1949 року про захист цивільного населення під час війни встановлює, що діти, як члени цивільного населення, набули право користуватися перевагами цієї Конвенції [22].

Згідно Конвенції про права дитини 1989 року [1], Україна, як держава-учасниця, «повинна вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права щодо забезпечення захисту та догляду за дітьми, яких торкається збройний конфлікт».

Відповідно до Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року було передбачено «забезпечення захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнних дій чи збройного конфлікту, а саме: недопущення участі дітей у воєнних діях чи збройному конфлікті; забезпечення захисту прав дітей, які перебувають у зоні воєнних дій чи збройного конфлікту; впровадження комплексних заходів щодо створення умов для повноцінного життя та соціально-психологічної реабілітації дітей, які постраждали від воєнних дій чи збройного конфлікту» [23].

Відповідно до статті 10 Закону України від 26 лютого 2001 року № 2402-III «Про охорону дитинства», кожній дитині гарантовано право на свободу, особисту недоторканність та захист, а статтею 19 - право на освіту. У свою чергу, стаття 30 цього Закону, відповідно до міжнародних норм, забороняє «участь дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, включаючи вербування, фінансування, матеріальне забезпечення, навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах інших держав або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності, використання дітей у воєнних діях і збройних конфліктах, залучення та/або втягування дітей до не передбачених законами України воєнізованих чи

збройних формувань» [2]. За вчинення таких дій, особи несуть відповідальність за ст. 304 КК України «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність» [4].

У 2019 році Україна, приєднавшись до Декларації про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration), яка закликає сторони збройного конфлікту утримуватися від дій, які перешкоджають доступу дітей до освіти, підтримала положення цього документа [24]. План заходів щодо її реалізації, був затверджений розпорядженням КМУ від 4 серпня 2021 р. № 898-р. [25]. Серед основних завдань цього плану є забезпечення безперервності навчання, запровадження моніторингу нападів на заклади освіти, їх захист від нападів та відновлення в разі пошкодження.

З початком розгортання широкомасштабної війни, Верховною Радою, Президентом та Урядом країни, прийнято низку нормативно-правових документів, спрямованих на забезпечення подальшої реалізації цього плану, дотримання прав, свобод та соціального захисту дітей в умовах війни.

Так, з часу введення в Україні воєнного стану, з метою убезпечення всіх учасників освітнього процесу від можливих ризиків, забезпечення безперервності освітнього процесу Міністерством освіти і науки України було рекомендовано всім керівникам департаментів (управлінь) освіти і науки обласних державних адміністрацій, підготувати накази про запровадження у закладах освіти та наукових установах дистанційного режиму роботи, який успішно був реалізований [26].

Водночас, Міністерством освіти і науки України видано Наказ від 28 березня 2022 року № 274 «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні», згідно з яким, забезпечено зарахування здобувачів загальної середньої освіти, які вимушені були змінити місце навчання та/або проживання (перебування) і проживають (перебувають) в Україні чи за її межами, до закладів освіти з метою здобуття загальної середньої освіти за будь-якою формою, що може забезпечити заклад освіти та є найбільш безпечною для них [27].

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» від 15 березня 2022 року № 2126-IX розділ VI Закону України «Про освіту» від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII доповнено статтею 57-1 «Державні гарантії в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» [28]. Відповідно до цієї статті Закону, дітям на період дії воєнного стану забезпечено умови для здобуття освіти в безпечних умовах, зокрема дистанційно, а працівникам закладів освіти, у тому числі тим, які в умовах воєнного стану, були вимушені змінити місце проживання, залишити робоче місце, місце навчання, гарантується збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених Законом.

З метою забезпечення захисту прав дітей, Постановою КМУ № 349 від 22 березня 2022 року «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану» [29], внесено зміни до Положення про дитячий будинок сімейного типу, затвердженого Постановою КМУ від 26 квітня 2022 року № 564 [30] та Положення про прийомну сім'ю, затвердженого Постановою КМУ від 26 квітня 2002 року № 565 [31]. Відповідно до цих Положень, під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану, до дитячого будинку сімейного типу та у прийомні сім'ї можуть влаштовуватися діти, які залишилися без батьківського піклування, на умовах тимчасового влаштування.

Цією ж Постановою доповнено «Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини», затверджений Постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» та передбачено тимчасове влаштування дітей до функціонуючих прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу [32].

Прийнятою постановою Кабінету Міністрів України від 23.08.2022 № 940 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо

удосконалення механізму проведення евакуації» [33], визначено форми відмови фізичної особи, законних представників дітей від обов'язкової евакуації. Так, якщо «законні представники відмовилися від обов'язкової евакуації дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі тих, які виховуються в прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, які перебувають під їх опікою чи піклуванням, які влаштовані в сім'ї патронатних вихователів, опіка чи піклування над такими дітьми припиняється». В такому випадку органи опіки та піклування мають право в односторонньому порядку розірвати договори про влаштування таких дітей до прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу.

Таким чином, дотримання та реалізація вимог зазначених нормативно-правових актів забезпечує застосування загально-соціальних заходів, спрямованих на підвищення соціального захисту дітей та неповнолітніх, в тому числі, що постраждали від військової агресії, дітей-інвалідів, дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, їх тимчасове влаштування до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, забезпечення безперервності та форми навчання, захисту дітей і підлітків від злочинного впливу дорослих, які втягують неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність та пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту.

Водночас, прийняті нормативно-правові документи, передбачили й реформування навчального процесу освітніх закладів під час воєнного стану, гарантували збереження робочих місць та належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів, успішна робота яких із запобігання правопорушень серед школярів, охоплює не тільки процеси навчання, а й позакласну діяльність, організацію корисного дозвілля та активного відпочинку.

О. Лунгол та О. Габорець, досліджуючи загально-соціальні заходи профілактики правопорушень серед дітей, рекомендують впроваджувати у навчальний процес загальноосвітніх шкіл дисципліни з основ права,

ознайомлення учнів з різновидами адміністративних та кримінальних правопорушень та ступенем відповідальності за їх вчинення. Важливим елементом навчання, вважають науковці, є формування у свідомості учнів розуміння зв'язку між протиправними вчинками та їх наслідками, принципу невідворотності покарання за скоєні правопорушення, виховання високих морально-етичних якостей та активної життєвої позиції [34, с. 162].

Крім розглянутої Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», державна політика протидії дитячій злочинності запроваджує також різноманітні загальнонаціональні та регіональні програми, які орієнтовані на соціально-психологічну підтримку молоді, що опинилася у складних життєвих ситуаціях, інформаційно-просвітницьку роботу з дітьми, створення сприятливих умов для розвитку корисних навичок та інтересів у сфері спорту, культури та мистецтва.

Запровадження таких програм передбачає проведення тренінгів, семінарів, консультацій та інших заходів, спрямованих на розв'язання конфліктів, підтримку соціального становлення дітей, особливо в умовах війни, протидію булінгу та насильству, вживанню наркотиків і алкоголю, а також підтримку сімей, що стикаються із проблемами девіантної поведінки дітей. Дані програми сприяють адаптації підлітків у суспільстві, спонукають їх до самовдосконалення, допомагають зробити обдуманий вибір щодо свого майбутнього.

В цьому аспекті, значна роль відведена не тільки школам та навчальним закладам, але й різноманітним центрам юнацької творчості, громадським просвітницьким організаціям, спортивним секціям та гурткам за інтересами, які забезпечують заходи з організації дозвілля підлітків, в тому числі евакуйованих з непідконтрольних територій та зон бойових дій. Крім цього, такі програми можуть включати заходи, спрямовані на підтримку наукових досліджень та обміну досвідом між державами, окремими регіонами України, навчальними закладами у сфері протидії дитячій та підлітковій злочинності.

У свою чергу, Р. С. Кваша підкреслює важливість розробки загальнонаціональних програм, спрямованих на підтримку сімей, збереження традиційних сімейних цінностей, посилення виховної функції навчальних закладів, а також на запобігання вчиненню кримінальних правопорушень серед неповнолітніх, ефективний захист їхніх прав, свобод та інтересів [35, с. 507].

Профілактика правопорушень серед дітей та підлітків на макрорівні охоплює всю суспільну структуру, включаючи різні рівні, такі як суспільство в цілому, конкретний регіон, окрему соціальну групу, установи, організації та окремих індивідів. На макрорівні така профілактика реалізується через комплексні програми, кампанії та масові заходи, що включають координовану діяльність мережі установ та організацій, таких як: висвітлення проблем у засобах масової інформації, публічні акції, зміни в соціальній та державній політиці, спрямовані на формування громадської думки та індивідуальних цінностей.

На мікрорівні профілактика реалізується через спеціальні програми та заходи в межах конкретних установ, організацій та місць проживання, такі як освітні та тренінгові програми, спеціалізовані втручання для груп ризику. Індивідуальний рівень профілактики передбачає роботу з окремими особами, таку як індивідуальне консультування та психологічний супровід [36, с. 278].

Отже загально-соціальні заходи профілактичного спрямування, відіграють надзвичайно важливу роль у належному вихованні молодого покоління у дусі національної культури, традицій та звичаїв, що є запорукою попередження та профілактики злочинності серед дітей та підлітків в умовах війни.

Спеціально-кримінологічні заходи профілактики. Важливе місце серед профілактичних заходів займає спеціально-кримінологічне запобігання правопорушень серед дітей та неповнолітніх, яке розраховане як на всіх неповнолітніх, так і на окремі їх групи з девіантною або злочинною поведінкою, метою якого є недопущення виникнення антисуспільної мотивації.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинності серед дітей та неповнолітніх здійснюється уповноваженими державними органами, для яких боротьба зі злочинністю, захист прав громадян є професійним обов'язком. У процесі своєї професійної діяльності спеціальні суб'єкти здійснюють вплив на криміногенні фактори, а також встановлюють причини та умови вчинення злочинів та вживають заходів щодо їх усунення [37, с. 85].

Превентивна діяльність уповноважених спеціальних органів держави, яка спрямована на протидію злочинності неповнолітніх, є важливою складовою запобігання загальній злочинності в Україні в умовах війни з росією, коли суттєво загострилися соціальні проблеми в країні та погіршилася криміногенна ситуація в цілому. Серед заходів по боротьбі зі злочинністю неповнолітніх, вони займають центральне місце, оскільки запобігти вчиненню злочину набагато простіше, ніж перевиховувати особу, яка вже обрала шлях протесту та кримінального способу життя.

Згідно із Законом України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [19], здійснення профілактики правопорушень серед дітей покладається, в межах визначеної компетенції, на: центральні та регіональні органи виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сфері сім'ї та дітей; центральні та регіональні органи виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері сім'ї та дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; притулки для дітей (дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї); центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

У своїй діяльності зазначені суб'єкти керуються низкою принципів, зазначених у статті 2 цього Закону. До них віднесено такі принципи:

законності; застосування переважно методів виховання і переконання; гласності – висвітлення у відкритій державній статистиці та медіапросторі стану справ щодо захисту прав дітей, правопорушень, які вони вчиняють, про ефективність роботи уповноважених суб'єктів щодо здійснення профілактики правопорушень серед дітей; збереження конфіденційності інформації про дітей, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики; неприпустимості приниження честі і гідності дітей, жорстокого поводження з ними [19].

Правовою основою для підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, які визначені уповноваженими на здійснення превентивної діяльності є Конституція України, Закони України: «Про Національну поліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про охорону дитинства», підзаконні нормативно-правові акти, зокрема - Наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 «Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України» (далі Інструкція) [38] та інші документи.

У відповідності до Інструкції та у межах компетенції, підрозділи ювенальної превенції здійснюють профілактичну роботу з попередження адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей; проводять ознайомлювальні, попереджувальні та виховні бесіди з дітьми та їх батьками, законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які сприяли вчиненню адміністративного чи кримінального правопорушення дитиною; для з'ясування умов проживання, разом із службою у справах дітей, відвідують неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих ситуаціях; залучають дітей до участі в просвітницько-профілактичних чи корекційних програмах; вживають заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі шляхом поліцейського піклування - превентивного заходу, який

застосовується до неповнолітніх осіб віком до 16 років, при виявленні фактів залишення їх без догляду.

На органи ювенальної превенції також покладаються заходи пов'язані із участю в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення; взяттям на профілактичний облік дітей щодо яких здійснюється робота з профілактики правопорушень; здійснення у межах компетенції досудового розслідування кримінальних проступків у формі дізнання та інші заходи [38].

Значною допомогою правоохоронним органам, у запобіганні правопорушень серед неповнолітніх є розширення мережі центрів медико-соціальної реабілітації дітей, хворих на наркоманію та алкоголізм, притулків для дітей, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, в тому числі для дітей-переселенців з окупованих територій та інших закладів профілактичного спрямування.

Індивідуальні заходи профілактики.

Дослідженням індивідуальних заходів профілактики злочинів займалися українські та зарубіжні вчені-кримінологи, які по-різному формулювали це поняття.

Наприклад, Ю.Д. Блувштейн індивідуальну профілактику злочинів визначає як «сукупність взаємопов'язаних виховних та інших заходів впливу, що застосовуються до особи з метою попередження вчинення нею злочинів» [39, с. 121]. На думку А. П. Закалюка – це «діяльність державних органів і громадськості у виявленні осіб, що своєю поведінкою засвідчили схильність до злочинів, і спрямування на них попереджувального впливу засобами виховання, допомоги, контролю, який здійснюється з метою усунення чи нейтралізації конкретних причин і умов, що сприяють злочинам за допомогою заходів, що не мають характеру покарання» [40, с. 63–64].

Важливим питанням в організації індивідуальної профілактики правопорушень серед неповнолітніх є визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, у зв'язку з чим, необхідно визначити підстави для їх застосування.

Фактичними підставами вжиття індивідуальних заходів профілактики є реальна поведінка неповнолітнього, характер якої свідчить про можливість скоєння ним кримінального правопорушення.

З іншого боку, *правовими підставами* застосування заходів індивідуальної профілактики, є їх урегульованість чинним законодавством, яке містить низку правових нормативно-правових актів, в тому числі відомчого характеру.

Кримінологічними підставами є наявний рівень кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дозволяє виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину [37, с. 57].

Цілком погоджуємося з думкою О.В. Британської, яка вважає, що такі заходи необхідно застосовувати щодо неповнолітніх, які відносяться до групи ризику вчинення злочину або вже вчинили злочин, у зв'язку з чим потрапили у поле діяльності суб'єктів профілактики, поставлені на профілактичний облік, відбувають покарання або знаходяться у профілактичних закладах [41, с. 293].

Індивідуальні заходи профілактики необхідно застосовувати до неповнолітніх, в залежності від ступеня їхньої педагогічної занедбаності, під якою розуміють нерозвиненість, неосвіченість, невихованість дитини, відставання її в розвитку від власних можливостей та вимог віку, які викликані причинами виховання і водночас можуть піддаватися корекції педагогічними засобами.

Таким чином заходи індивідуальної профілактики правопорушень здійснюється уповноваженими органами та громадськими організаціями по відношенню до конкретних неповнолітніх осіб, схильних до вчинення правопорушень, які є носіями індивідуальних особливостей поведінки, що сформувалися у результаті негативних обставин виховання, розвитку та життєдіяльності.

Серед науковців існують різні думки щодо застосування індивідуальних заходів профілактики правопорушень серед неповнолітніх. В цьому аспекті,

цілком поділяємо думку тих науковців-кримінологів, які розділяють індивідуальні заходи профілактики на окремі види, зокрема: ранньої профілактики, безпосередньої профілактики, профілактики на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид профілактики) та заходи запобігання рецидивним проявам раніше засуджених неповнолітніх (пост-пенітенціарний вид профілактики) [42, с. 3].

Так, *рання профілактика правопорушень* для неповнолітніх, в тому числі дітей-переселенців із захоплених окупантами росії непідконтрольних територій країни, які постраждали і опинилися у складних життєвих умовах, полягає у наданні їм комплексної індивідуальної допомоги, адже такі умови можуть негативно відобразитися на їхньому психологічному стані, спонукати до вчинення антигромадських вчинків, порушень встановлених норм поведінки. Такі неповнолітні можуть знаходитися під негативним впливом з боку групи осіб чи найближчого соціального оточення, яке спотворює їхні ціннісно-правові орієнтації.

Заходи ранньої профілактики спрямовані, передусім на усунення порушень нормальних умов життя та виховання неповнолітніх шляхом нагляду та контролю за дотриманням відповідних правових норм, забезпечення різноманітних форм соціальної допомоги, відновлення належних умов життя, та ліквідацію джерел негативного впливу. Як зазначає І. М. Даньшин, на цьому етапі важливими є, перш за все, «заходи соціальної допомоги які включають працевлаштування, поліпшення побутових умов, зміну способу життя шляхом підвищення соціального статусу, освіти, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення корисних контактів, вибору життєвих перспектив тощо» [37, с. 57].

Безпосередня профілактика правопорушень здійснюється у випадках, коли на етапі ранньої профілактики не було припинено формування у неповнолітнього схильності до правопорушень і є потенційний ризик їх вчинення.

Ці заходи включають: довгострокову виховну роботу та контроль з боку уповноважених суб'єктів; громадський вплив за місцем проживання, навчання або роботи; залучення неповнолітніх до участі у спортивно-трудовах таборах, загонах та клубах, а в окремих випадках - постановку на облік в органах ювенальної превенції Національної поліції, які відповідають за профілактику кримінальних правопорушень серед неповнолітніх. Як свідчить практика, безпосередня профілактика правопорушень значно зменшує можливість виникнення у неповнолітнього внутрішньої схильності до антисоціальної поведінки.

Профілактика на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид профілактики), який настає, коли неповнолітній перебуває на межі вчинення кримінального правопорушення через розвиток його криміногенної мотивації. В даному випадку використовується щоденний, інтенсивний та демонстративний контроль за його поведінкою та оточенням. Ефективними вважаються заходи переконання, які складають процес логічного обґрунтування думки про відмову від криміногенної поведінки, злочинних намірів, антисуспільних настановок. До них відносять: індивідуальні і колективні бесіди, в тому числі на правову тематику, про шкідливість для здоров'я вживання алкоголю, наркотиків, тютюнопаління, обговорення поведінки неповнолітньої особи, встановлення над нею індивідуального або колективного шефства, стимулювання участі в громадській діяльності та ін.

Запобігання рецидивним проявам раніше засуджених неповнолітніх (пост-пенітенціарний вид профілактики) здійснюється спеціально уповноваженими підрозділами ювенальної превенції, дільничими поліцейськими та іншими підрозділами Національної поліції та громадськістю. Найбільш ефективними, на цьому етапі профілактики є заходи переконання, які полягають у роз'ясненні неповнолітній особі, яка відбула чи тільки відбуває покарання, сутності вчиненого нею діяння. Суб'єкти профілактики, при проведенні роз'яснювальних бесід, повинні застосовувати низку психологічних та виховних методів, кінцевою метою яких, є запобігання повторності вчинення

злочинів даною особою. Превентивними заходами профілактики рецидивної злочинності серед раніше засуджених неповнолітніх, вважаються й заходи примусу. Так, якщо неповнолітній, який відбув покарання за раніше вчинений злочин продовжує вести антисоціальний спосіб життя, до нього застосовуються заходи примусу, які створюють несприятливі для нього наслідки фізичного, матеріального та технічного характеру. На практиці широко застосовуються такі заходи примусу, як: профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку правоохоронних органів чи громадськості; адміністративний арешт і адміністративне затримання; штраф; адміністративний нагляд; улаштування до приймальників-розподільників для неповнолітніх; припинення бродяжництва і жебрацтва та ін. [37, с. 58].

Досліджуючи зарубіжний досвід застосування індивідуальних заходів профілактики рецидивної злочинності неповнолітніх, можна спостерігати подібні заходи попередження, які застосовуються за кордоном органами поліції, пенітенціарної системи та центрами пробації. З цього приводу американський кримінолог К. Бартол зазначає: «Запобігання рецидиву охоплює застосування поліцейських, судових, пенітенціарних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, що вчинили правопорушення, притягнення їх до відповідальності, а також застосування до них чинних засобів під час відбуття ними покарання. У профілактиці рецидиву особлива роль належить кримінально-правовим заходам впливу. З метою профілактики рецидиву широко використовуються також заходи підвищеного контролю за поведінкою осіб, які відбули покарання, а також програми їхньої індивідуальної реабілітації» [43, с. 199].

Таким чином, при здійсненні індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх органами державної влади та громадськістю, необхідно вживати комплексні заходи щодо цілеспрямованого коригування відхилень у розвитку особистості неповнолітнього саме на початкових етапах його соціалізації, метою яких, є - не допущення у подальшому вчинення протиправних дій та злочинного рецидиву.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблема злочинності серед неповнолітніх завжди залишалася важливою темою для українського суспільства. Особливої актуальності вона набула у лютому 2022 року, після широкомасштабного вторгнення росії на територію України, яке спричинило потребу у суттєвому вдосконаленні нормативно-правової бази, що регулює суспільні відносини, які виникають під час здійснення заходів, спрямованих на підвищення рівня профілактики злочинності неповнолітніх, розробці нових комплексних державних програм та реалізації загально-соціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання правопорушень серед дітей та підлітків в умовах війни.

Література до розділу 1

1. Конвенція про права дитини. Офіційний веб портал парламенту України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 16.10.2023).
2. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402- III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 22.10.2023).
3. Сімейний кодекс України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 13.10.2023).
4. Кримінальний кодекс України від 2001 р. №2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Бундз Р.О. Особлива жорстокість, як ознака злочинів, що вчиняються неповнолітніми: детермінанти та попередження: дис. на здоб. зван. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2019. 216 с.
6. Градецька Н. Вплив мікросередовища у детермінації злочинної поведінки неповнолітніх. Вісник Національної академії прокуратури. 2019. № 4. С. 10–11.
7. Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння: монографія / О. С. Стеблинська. – ІваноФранківськ, Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2011. – 280 с.
8. Голіна В.В. Кримінологічні проблеми попередження злочинності неповнолітніх у великому місті: досвід конкретно-соціологічного дослідження : [монографія] / В.В. Голіна, В.П. Ємельянов, В.Д. Воднік. – Х. : Право, 2006. – 292 с.
9. Варивода К.С. Інформаційна безпека підлітків в інтернет-мережі. 2016. №3. С. 365–368.
10. Петренко О.С. Інтернет як субпростір суспільства: структури та процеси: дис. ...канд. соц. наук. Старобільськ. 2017. 228 с.

11. Рогатинська Н.З. Особливості кримінально - процесуального провадження в справах про злочини неповнолітніх. *Держава і право*. 2010. № 47. С. 494.
12. Сметаніна Н.В., Граб Т.В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх: сучасні тенденції. *Право і Суспільство*. 2018. № 6 (2). С. 174.
13. Александренко О.В., Веселовська Н.О. Кримінологічна характеристика злочинів неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2014. № 4 (07). С. 28-30.
14. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Кримінологія*. 2016. 211 с.
15. Єдині звіти Офісу Генерального прокурора про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за 2018–2022 рр., січень–березень 2023 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>
16. Якімова С. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник. С. В. Якімова, Н.Є. Маковецька, О. М. Омельчук. Хмельницький: Хмельницький ун-т управління та права. 2014. С. 442.
17. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навчальний посібник. 2008. ЛДУВС Прикарпатський юридичний інститут. Івано-Франківськ, 248 с.
18. Курило В. І., Михайлов О. Є., Яра О. С. Кримінологія: Загальна частина: курс лекцій. К.: Кондор, 2006. 192 с.
19. Закон України від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>
20. Скитенко Л. О. Кримінологічне дослідження теоретичних і практичних аспектів превентивної діяльності щодо агресивної злочинності неповнолітніх. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 3. С. 207-211.

21. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіної. – 2-ге вид. перероб. і доп. – Х.: Право, 2009. – 288 с.,

22. Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154 (дата звернення: 22.10.2023).

23. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-socialnoyi-programi-nacionalnij-plan-dij-shodo-realizaciyi-konvenciyi-oon-pro-prava-ditini-na-period-do-2021-roku> (дата звернення: 22.10.2023).

24. Декларація про безпеку шкіл (Safe Schools Declaration) URL: <https://info.eo.gov.ua/bezpechne-osvtn-seredovishche/deklaratsya-pro-bezpeku-shkl/>

25. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл/ URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text>

26. Про практику застосування трудового законодавства у галузі освіти і науки під час дії правового режиму воєнного стану : Лист Міністерства освіти і науки України від 07 березня 2022 р. № 1/3378-22. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-praktiku-zastosuvannya-trudovogo-zakonodavstvau-galuzi-osviti-i-nauki-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voennogo-stanu> (дата звернення: 22. 10. 2023).

27. Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні : Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 березня 2022 р. № 274. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-deyaki-pitannya-organizaciyi-zdobuttya-zagalnoyiserednoyi-osviti-ta-osvitnogo-procesu-v-umovah-voennogo-stanu-v-ukrayini> (дата звернення: 22.10.2023).

28. Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного

стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2126-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20> (дата звернення: 22.10.2023).

29. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2022 р. № 349. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

30. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 564. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

31. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2022 р. № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-2002-%D0%BF> (дата звернення: 22.10.2023).

32. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF> (дата звернення: 25.10.2023).

33. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо удосконалення механізму проведення евакуації Постанова Кабінету Міністрів України від 23.08.2022 № 940 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/940-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.10.2023).

34. Лунгол О., Габорець О. Превентивне правове виховання суб'єктів навчання. Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності : збірник матеріалів засідання №2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 24 червня 2022 р. Кропивницький, 2022. С. 161-163.

35. Кваша Р. С. Ювенальна антикримінальна політика: поняття та завдання. Правова держава. 2022. № 33. С. 507–515.

36. Ярема Н. Ю., Пампура І. І. Психологічні аспекти превентивної діяльності поліції з попередження злочинності в молодіжному середовищі // Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 берез. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 277–279.

37. Курс лекцій з кримінології : навчальний посібник / під ред. проф. І. М. Даньшина, (Загальна частина) та проф. В. В. Голіни (Особлива частина). – Х. : Одисей, 2006. – 280 с,

38. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 № 1044 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text>

39. Блувштейн Ю. Д. Профилактика преступлений / Ю.Д. Блувштейн, М.И. Зырин, В.В. Романов. – Минск: Университетское, 1986. – 286 с.

40. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3-х кн. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.

41. Британська О.В. Поняття, напрями та заходи запобігання злочинності неповнолітніх в Україні. 2020. № 5. С. 292–294.

42. Дзюба А.Ю. Проблеми індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх. URL : <http://lawdep.pu.if.ua/conference2014/articles/dzyuba.pdf>

43. Бартол К. Психологія кримінальної поведінки. 7-е міжнар. вид. СПб.: Прайм Євроснак 2004. 352 с.